

Лозова О. М. Мова в етнічній картині світу / Лозова О.М. // Вісник Київського міжнародного університету. Збірник наукових статей. – Серія: Психологічні науки.– Вип. 13. – К.: КиМУ, 2009.– С. 110–123.

МОВА В ЕТНІЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Лозова О.М.

Резюме. Статтю присвячено узагальненню теоретико-методологічних та експериментальних засад психосемантичного дослідження мови і свідомості. Обговорюються результати психосемантичного дослідження етнічного концепту «мова».

Ключові слова: етнічна свідомість, мовна свідомість, мовна модель світу.

Language in the Ethnic Picture of the World

O. Lozova

Summary. The article is dedicated to the generalization of theoretical, methodological and experimental bases of psycho-semantic studies of language and conscience. Article accesses the results of psychosemantic analysis of of perception of ethnic symbol «lanuage».

Key words: ethnical consciousness, lanuage consciousness, lanuage model of the world.

ЯЗЫК В ЭТНИЧЕСКОЙ КАРТИНЕ МИРА

Резюме. Статья посвящена обобщению теоретико-методологических и экспериментальных основ психосемантического исследование языка и сознания. Обсуждаются результаты психосемантического исследования этнического концепта "язык".

Ключевые слова: этническое сознание, языковое сознание, языковая модель мира.

Мовну картину світу (як індивідуальну, так і групову) прийнято розглядати як певний текст, правилами породження якого виступають етносоціокультурні та психологічні фактори. Природна мова, закарбована в тексті, детермінує та втілює конкретні «форми життя» (термін Л. Вітгенштейна). Розбіжності в ментальних структурах різних етнокультур зумовлюють специфічні форми та способи активності їхніх членів. Зв'язок між елементами тексту (семіотичної системи) носить трансрівневий характер і виявляє себе у вигляді лексем та семантем, які повторюються. За кожним поверхневим проявом тексту лежать глибинні універсальні детермінанти символічного характеру. Тому, аналізуючи етнокультурні тексти, ми відтворюємо картину світу певного етносу, структурні взаємозв'язки та відносини між елементами культури та самої культури й навколишнім світом. Адже саме текст на несвідомому рівні відбиває той шар етнокультури та реалій життя етносу, який неможливо дослідити жодними іншими засобами.

Слідом за М.М. Маковським необхідно визнати, що картина світу є утворенням недискретним, і у свідомості індивіда вона існує в нечіткому, неоформленому й невідрефлексованому стані [11]. У той же час будь-які уявлення не можуть повністю залишатися в сфері несвідомого. Звідси: об'єктивація картини світу неминуче містить у собі експлікацію суб'єктивних установок, цілей і мотивів життєдіяльності людини, регулятивних структур і смислотворчих факторів. Відбувається вона за допомогою раціоналізації двох типів: природної (раціоналізація життєвого досвіду людини в мові, базових міфологемах і т.д.) і штучної, що здійснюється в актах свідомої, навмисної систематичної рефлексії над природним світосприйманням людини, а також над раціоналізаціями першого типу (нормалізаторська діяльність).

В інтерпретації Б.О. Серебренникова і колег, поняття «картина світу» набуває таких характеристик:

- незважаючи на свою космологічну орієнтованість, картина світу антропоморфна, тобто відбиває власне людський спосіб світобачення;

- картина світу є ціннісно-орієнтованою, тобто відбиває ставлення людини до світу. Будучи зв'язуючою ланкою між свідомістю й життєдіяльністю людини, вона виступає «смысловим двійником світу»;

- картина світу має безумовну внутрішню достовірність для її носія;

- картина світу становить собою єдність інваріантного й варіативного, процесу і результату усвідомлення, синтезу безкінечності світу й кінцевості людського життя [16, с. 46].

З таким підходом солідарні багато семіотиків. Зокрема, В.В. Іванов і В.М. Топоров додають, що семіотичні втілення картини світу є неоднорідними (мова, осмислені особливим чином типи поведінки, залучені до сакралізованих дій предмети тощо). Модель світу може усвідомлюватися колективом носіїв цієї картини світу або належати до несвідомої соціальної психології (порівн. наприклад, семантику природньої мови) [3, с. 7].

Семіотичний підхід до етнічних культур знаходимо також в інших авторів. Так, К. Прібрам порівнює культури з невербальними мовами, що мають символічний, сигніфікативний аспекти і певний аналог граматики [15].

Продовжуючи лінію подібних міркувань, Ю.М. Лотман пише про методичні труднощі перекладу інформації з мови міфологічної (етнічної) свідомості на мову лінійно-часової історичної свідомості: «(...) Живий міф іконічно-просторовий і знаково реалізується у діях та пан-хронному бутті малюнків, в яких, як, наприклад, у печерних і наскельних зображеннях, немає лінійної заданості порядку. (...) Звідси уявлення про покоління й етапи, всі ці «спочатку» і «потім», які організують відомі нам записи й перекази, але належать не самому міфу, а його перекладу на неміфологічну мову. Те, що в переказі мовою лінійного мислення перетворюється на послідовність, у міфологічному світі становить собою буття, яке розташовується на концентричних колах, між якими існує відношення гомеоморфізму [9, с. 7-8]». Залишимо за дужками можливий у цьому випадку докір авторові в тому, що за всіх часів будь-які недискурсивні форми мислення є континуальними, а мова,

слово – лінійно-дискретні. Основа даного умовиводу Ю.М. Лотмана вірна у тому частковому випадку, який стосується семіозису етнічної моделі світу: будучи малоусвідомлюваними, частково або повністю доступними свідомості етнофора, етнічні знаки існують у життєдіяльності сучасної людини у формах вербальної й візуальної модальностей його свідомості (насамперед, завдяки смислорозрізнавальній здатності мови).

Згідно з концепцією Б.Ф. Ломова, основними рівнями відображення світу свідомістю є: перцептивні процеси, уявлення, мовленнєво-мисленнєві процеси й поняттєве мислення [8]. В умовах безпосередньої взаємодії з об'єктом у реципієнта формується сенсорно-перцептивне відображення, що має вже на цьому етапі включення у вигляді антиципації, за рахунок якої весь процес виступає як випереджальне відображення. На другому етапі – етапі уявлень – наочність процесу зливається з його ж узагальненістю: відбувається селекція ознак об'єкта, їхня трансформація, що дозволяє оперувати об'єктом як словом. Нарешті, на рівні поняттєвого мислення, на думку Б.Ф. Ломова, «в індивідуальний досвід включається величезний багаж знань, накопичений людством [там само, с. 169]».

Дійсно, хоча закони мислення для людства єдині й не залежать від національної або етнічної належності суб'єкта, існують етнічні особливості мислення, зумовлені своєрідністю засобів мислення й спілкування (етнонаціональними знаковими системами), свій особливий лад мислення, що визначає картину світу. Кожний етнос має свої знакові системи (мова, мистецтво, звичаї, обряди, систему дій), що вироблялися тисячоліттями. Їхні розбіжності пояснюються різним рівнем диференціації речей, які переважають в етнічному побуті, складових частин і ознак цих речей. До того ж, людина сприймає світ через мову, крізь давні значення слів, а відтак – крізь призму ментальності далеких етнічних предків.

Етнічну модель світу можна розглядати як знакове утворення, що репрезентує більш глобальний ідеальний об'єкт (картину світу) своєю

структурою. У свою чергу ця структура репрезентується в інших знакових утвореннях, зокрема, у мові. Тому властивістю мови є «її організуюча й стабілізуюча роль у самому членуванні й сприйманні світу, активізації свідомості щодо тих чи інших аспектів й деталей дійсності,— зазначає О.С. Кубрякова.— Мова значною мірою будується так, щоб урахувати й відбити об'єктивно існуючі загальні риси різних предметів і явищ, і щоб узагальнити людський досвід з виявлення подібностей і розходжень, тотожностей і нетотожностей [6, с. 170]».

Х. Штейнталь і М. Лацарус порушили питання про те, завдяки чому різні народи мають своє обличчя, свій психологічний портрет? З їхньої точки зору, причиною тут є наявність народного «духу», який вони розглядали як продукт людського суспільства, та духовна діяльність людини [20]. Визначаючи психіку явищем індивідуальним, а мову тим, що зв'язує звук і психологічний зміст, Г. Штейнталь тим самим визначає мову як частину психіки. Думка одна, але прояв її в різних мовах неоднаковий, і це розходження відбувається внаслідок різних уявлень, що формуються в народній свідомості. Наявність спільних рис у психіці й мові у представників однієї нації, на думку Г. Штейнтала, обумовлені соціальним спадкуванням.

Згідно з конценцією Ф.Ю. Василюка, свідомість людини та її окремі образи детермінуються зовнішнім світом (мотивами, потребами, цінностями й ін.), культурою і мовою [2]. Носії однієї мови можуть належати до різних культур та субкультур, що й зумовлює розбіжності їхньої свідомості. Також відрізняється і свідомість суб'єктів, що живуть в одній культурі й говорять різними мовами. Ми схильні пов'язувати ці розбіжності не з «різними» свідомостями, а з різними ментальностями в межах однієї свідомості.

Міфологічний компонент ментальності особистості в культурно-історичному аспекті відстежується в дисертаційному дослідженні О.В. Яремчук [21]. Тут констатовано, що мова в період культурної глобалізації поряд із конфесійною та соціокультурною належністю, поряд з ідеєю родинної

спільності всіх поколінь певного етносу, ідентифікацією з видатними фігурами національної історії й культури, сакралізацією етнічної території демонструє тенденцію до міфологізації.

У сучасній науці має свою нішу й інформаційна теорія картини (образу) світу. У цьому випадку під картиною світу розуміють або сукупність знань про світ, що виробляється в діяльності людини, або способи й механізми інтерпретації нових знань. В цілому ж, у рамках цього підходу картина світу виступає як модель, що відбиває сукупність знань і механізми їхнього здобування та інтеріоризації. Так, Р.Й. Павільоніс визначає концептуальну систему (концептуальну картину світу) як «безупинно конструйовану систему інформації (думок і знань), що її має індивід про дійсний або можливий світ [14, с. 280]». Концептуальна система відбиває пізнавальний досвід носія мови як на мовному, так і на домовному етапах. Мова виступає частиною концептуальної системи індивіда, засобом її побудови та символічного представлення.

Мова та ментальність народу існують у певному семантичному просторі, де вони виступають ефективними та специфічними засобами характерного етнічного дискурсу. Мова формує образ етнічного «ми» на противагу до образу «вони». Будучи засобом етнічної комунікації, мова формує особливу мовну свідомість спільноти і багато в чому зумовлює колективне несвідоме. «...Саме мова є базовим символічним середовищем функціонування етнічності і, відповідно, засобом етнічної самоідентифікації; вона формує й етнічну самосвідомість», – зазначає З.В. Сікевич [17, с. 135]. У мові відображені не тільки найбільш значущі цінності етносу, але й належні норми поведінки.

Очевидно, що основне культурне навантаження несе в собі лексика: слова та словосполучення. З них складається мовна картина світу, яка визначає сприймання світу носіями даної мови. Особливо наочно та яскраво цей аспект представлений стійкими виразами, фразеологізмами, ідіомами, прислів'ями,

приказками – тобто тим шаром мови, у якому безпосередньо зосереджена народна мудрість чи, вірніше, результати культурного досвіду народу.

Саме кількість та якість ідіом, на думку С.Г. Тер-Мінасової [18], які відображають позитивну або негативну оцінку тих чи інших людських якостей, можна вважати показником етичних норм, правил соціального життя та поведінки в суспільстві, ставлення етносу через його культуру та мову до світу, інших народів та культур. Так, було зазначено, що зменшено-пестливі суфікси української мови не тільки відображають підвищену здатність українця до виразу любові та доброти, його емоційність та чуттєвість, але й безперечно сприяють формуванню цих властивостей. Таким чином, багато дослідників відмічають, що у формуванні особистості носія мови беруть участь всі засоби мови, у тому числі й граматичні.

Показовими у цьому сенсі є результати дослідження Е.Л. Носенко, яка вивчала змістовий та формально-динамічний рівні ментальності, представлені у мові. Виявлено, що в українській мові «на ідіоматичному рівні наявні вербалізації цінностей, які притаманні колективістському кодові цінностей, а в англійській мові – індивідуалістському [13, с. 129]».

Будучи семіотичним утворенням, свідомість відображається в слові. Таким чином, сприймання та усвідомлення людиною світу є похідним від культурно-історичного буття цієї людини, а нові форми її буття породжують і нові форми усвідомлення дійсності, нові тексти. Слушно зауважує з приводу таких трансформацій свідомості академік С.Д. Максименко: «З людини, що перетворила світ природних об'єктів на сферу речей культури, *Homo faber* – людини працюючої, вона перетворилася на *Homo signum symbolicum* – людину, що створює й використовує символи [12, с.147]».

Із символічного боку, найвизначнішим та найуніверсальнішим символом етнокультури є мова. Саме мова є базовим символічним середовищем функціонування етнічності, а отже, за допомогою етнічної самоідентифікації вона формує й національну самосвідомість. Мова ріднить людей, пронизує їх

єдиною етнічною психологією. Як справедливо зазначає З.В. Сікевич, «між людьми, що говорять однією мовою, майже автоматично виникає взаєморозуміння й співчуття [15, с. 135]». Саме в мові зафіксовані найбільш значущі символи етносу, відбиті норми поведінки. Не дарма психолог і психотерапевт В.І. Кайгер в основу розробленої ним терапії етнічно зумовлених депресивних порушень покладає саме словесну корекцію опорних сигналів, що здійснюється міксованими за допомогою комп'ютера голосами людей, близьких до пацієнта: родичів, знайомих, авторитетних представників його етнічної групи або його власним голосом [4, с.80].

Згідно з висновками дисертаційного дослідження І.К. Шабурової, яка вивчала порівняльні особливості національної свідомості росіян, нанайців-білінгвів та російськомовних нанайців, що втратили рідну мову, «у малочисельних етносів специфіка національної свідомості залишається дієвою на семантичному рівні, який закріплює певний погляд на світ, світовідчуття. Специфіка етнічної спільності закріплена на мовному рівні, який є категоріальною сіткою-призмою для картини світу. Отже, допоки існують розбіжності в картині світу двох етнічних спільнот, доти ці спільноти існують як різні, у протилежному випадку очевидні процеси асиміляції і поглинання однієї спільноти іншою [19, с. 140]».

Одночасне існування позитивних і негативних характеристик молодими респондентами поняття *мови* пов'язане, очевидно, з двомовністю в країні, зі стрімким входженням української мови в обіг тих молодих українців, мовна свідомість яких була сформована переважно російськомовними системою освіти та родинним вихованням. Але, попри це, мова сучасними українцями розуміється як невід'ємна частина етнічного, як споконвічно українська характеристика і яскрава ознака української етнічності (категорії беззастережної етнічності мови у старшої групи). «Історично статус святинь українського народу пов'язувався з архетипом слова (мови) та з архетипом софійності, знаками мудрості самого життя, осяяного благодаттю, – зауважує з

цього приводу С. Б. Кримський [5, с. 275]». Можливо тому недостатня обізнаність сучасника у мовних аспектах провокує «нерозуміння себе» засобами української мови, з чим органічно пов'язана певна міра слабкості впливу мовного аспекту на формування етнічності молодого українця.

Проведене в межах даної праці експериментальне дослідження передбачало досягнення **мети** аналізу асоціативного поля та семантичної диференціації поняття «мова».

Утворення вибірки відбувалося переважно за мовним та віковим критеріями, в окремих випадках бралася до уваги фахова належність респондентів, хоч і без спеціального структурування експериментальної групи щодо останнього критерію. В опитуванні взяло участь 145 респондентів, всі етнічні українці, українофони. Дослідження не передбачало гендерного розподілу респондентів.

Застовувалися психолінгвістичний та психосемантичний **методи дослідження**: вільний асоціативний експеримент з подальшим аналізом даних методом виявлення семантичних гнізд та етнічний семантичний диференціал з подальшою факторизацією даних.

Асоціативний експеримент з використанням методу вільного асоціювання провадився згідно зі стандартною для подібних досліджень інструкцією. Досліджуваним пропонувалося слово-стимул «мова», на яке вони мусили в писемній формі відреагувати асоціатами, що безпосередньо виникали у зв'язку з названим словом. В якості асоціатів приймалися будь-які реакції: лексеми різних частин мови, словосполучення тощо. У зв'язку з необхідністю аналізу подальшого при впорядкуванні матеріалу з кожного бланка відбиралися перші три й останні три асоціації. Асоціації впорядковувалися за параметрами частотності. У даній роботі в якості ілюстрацій наводяться окремі фрагменти асоціативних рядів.

Розглянемо семантику поняття-універсалії *мова* в уявленні сучасників за даними вибіркового семантичного аналізу матеріалів асоціативного експерименту методом виявлення семантичних гнізд.

Перше семантичне гніздо асоціатів об'єднує в собі високочастотні, але нейтральні, низькосеміотичні вербальні реакції, що є простими констатаціями видової розмаїтості поняття. *Мова – іноземна (15), українська (9), французька (9), іспанська (3), російська (3), англійська (2), німецька (2), суржик (2), державна, італійська, мова навчання, японська.*

Семантичним центром другої, також досить частотної, лексичної групи асоціатів є категорія, що передає саму суть феномену. Далі будемо вважати її неподільною семіотичною одиницею – семою, яка у даному випадку отримала назву «феноменальне». *Мова «феноменальне» – розум (4), слова (4), букви (3), звуки (2), язик (2), вірші, голос, думка, жести, зуби, книжка, книжки, лексикологія, література, мова жестів, мовлення, мозок, піднебіння, письмо, поезія, речення, система, словники, слово, спеціальність, структура, об'єкт, Ф.де Сосюр, Франція, язик.*

Досить репрезентативною виявилася група лексем, що перебувають у парафрастичному зв'язку зі словом-стимулом. Такі реакції являють собою іменники, утворені від інших частин мови – субстантиви – що видає їхня вторинність стосовно конкретних атрибутів об'єкта. Міра такої вторинності означування може пролягати від простого порівняння до метафори (як ознаки історичного міфу) і охоплювати всі форми тропізму. Для нашого дослідження ці елементи цінні як індикатори або історичного міфу, або новітнього міфу, що тільки формується. *Мова «субстантивно-метафоричне» – вітер, знання, захоплення, єднання, інтелект, інформація, краса, культура, Львів, любов, мелодійність, милозвучність, особливість, пам'ятка, професія, реалізація, розвиток, сила, смак, співучість, урок, чат, школа.*

У семантиці наступного гнізда очевидними є ознаки етнічної архетипіки, у зв'язку з чим сема отримала назву «міфологічне». *Мова «міфологічне»:*

калинова (2), пісня (2), багата, брехня, джерело, душа, жито, значуща, квітуча, казка, колискова, колода карт в руках шулера, колос, найдорожча, наука, нація, пісенна, сонце, солов'їна, суть нації, Україна, "язык мой - враг мой" (рос.).

Виділена нами наступна сема – «атрибутивне» – тут означає констатацію основних ознак, характеристик, іманентних рис об'єкта, не відбитих в інших семах. Українська мова фіксує атрибуцію переважно в прикметниках або віддієслівних іменниках. Мова «атрибутивне» – красива (2), співуча (2), доступна, єдина, мелодійна, невиразна, м'яка, рожева, складна, спільна,, тепла, чітка, ясна.

Мова «інструментальне»: спілкування (10), засіб спілкування (7), обмін інформацією, комунікація (3), розуміння(3), говорити (2), розмова (2), вивчити, використовувати, втомитися, засіб комунікації, знати, молоти, орган людського тіла, плекати, пояснення, розмовляти, теревенити.

Наступна лексична група об'єднана знаковістю категорій споріднення. Дана сема була названа «генетичне». Мова «генетичне» – рідна (9), моя рідна (6), народ (2), чужа (2), моя, рідні.

Мова «макросоціальне і статусне» – країна (5), люди (2), студент, оратор.

У категорії «травмуюче» стимул «мова» представлено одиничним асоціатом – мені болить. В експерименті не були зафіксовані інші, досить продуктивні для асоціювання, категорії: «мікросоціальне», «негативне», «захисно-терапевтичне», «комфортне», «рекреативне», «речове» та ін.

Факт того, що вдалося виділити значну групу субстантивно-метафоричних та міфологічних асоціацій, говорить про збереженість міфологічних компонентів цього поняття у свідомості сучасника порівняно з попередніми поколіннями.

Суб'єктивне оцінювання поняття провадилося з використанням методу етнічного семантичного диференціала, валідизацію та апробацію якого було

здійснено в рамках нашого дисертаційного дослідження [7]. В основу методу було покладено вербалізовані етнічні самохарактеристики українського народу, за даними «Словника асоціативних означень іменників в українській мові» Н.П. Бутенко [1]. Факторизація даних проводилася на основі комп'ютерної програми SPSS за допомогою методу головних компонент. Рівень статистичної значущості факторів для даної вибірки встановлений у показниках не нижче 7 %, а статистичної значущості шкал – 0.50.

Процедура семантичної диференціації поняття *мова* дозволила отримати три провідні фактори, які сумарно пояснюють більшу частину масиву даних.

Головний, уніполярний, фактор (доля поясненої дисперсії 46.5%) представлений такими шкалами: близький (0.920), приємний (0.917), рідний (0.827), зрозумілий (0.826), благородний (0.821), сміливий (0.809), відкритий (0.799), щасливий (0.794), дружній (0.788), розумний (0.787), могутній (0.762), могутній (0.762), красивий (0.760), енергійний (0.739), гордий (0.725), веселий (0.701), простий (0.685), чесний (0.677), мужній (0.673), вільний (0.661), досвідчений (0.661), добрий (0.649), правильний (0.638), природній (0.604), великий (0.602), єдиний (0.523), самотній (0.511). Сукупна семантика фактора отримала назву *Емоційна близькість*.

Факторне навантаження другого, уніполярного, фактора, що пояснює 8.4 % дисперсії, склали конструкти: міцний (-0.659), єдиний (-0.641), самотній (-0.562), молодий (-0.517), що відображає таку якість, як *Вразливість*.

Третій фактор (7.0% дисперсії) утворюється семантикою єдиної шкали: український (0.564). Семантика фактора недвозначно описується категорією *Етнічність*.

Гарна, колискова, калинова, квітуча, мелодійна, душевна, солов'їна, співоча, пісенна, милозвучна – низку епітетів, що передають позитивну експресію поняття рідної *мови* в суспільній свідомості, можна продовжувати. Виразна етнічність мови також не потребує коментарів. У другому факторі,

очевидно, виявляється нестабільність соціолінгвістичної ситуації навколо української мови.

Таким чином, семантичний аналіз матеріалів асоціативного експерименту показав, що поняття «мова» у свідомості етнічних українців вирізняється видовою розмаїтістю, багатою феноменологією, субстантивною метафорикою, міфологічністю, субстантивністю, інструментальністю, макросоціальною статусністю. В експерименті не були зафіксовані інші, досить продуктивні для асоціювання, категорії: «мікросоціальне», «негативне», «захисно-терапевтичне», «комфортне», «рекреативне», «речове» та ін. семантична диференціація поняття «мова» показала такі його характеристики, як емоційна близькість, вразливість, етнічність.

Відтак, урахування семантичного навантаження концепту, утвореного історичним і культурним контекстом мови та етносу, у якому вона функціонує, є важливим для дослідження етнічної картини світу.

Список використаних джерел

1. Бутенко Н. П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові / Бутенко Н. П. – К. : Вища школа. – 1989. – 244 с.
2. Василюк Ф. Е. Структура образу / Ф. Е. Василюк // Вопросы психологии. – 1993. – №5. – С. 5–19.
3. Иванов В. В. Славянские языковые моделирующие системы: древний период / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – М. : Наука, 1965. – 246 с.
4. Кайгер В. И. Стрессовое состояние этнического сознания – ведущий фактор социально-психологической дезадаптации / В. И. Кайгер // Наука і освіта: науково-практичний журнал Південного центру АПН України. – 2004. – № 3. – С. 77–81.
5. Кримський С. Б. Архетипи української ментальності / С. Б. Кримський // Проблеми психології ментальності / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; ред М. В. Попович. – К. : Наук. думка, 2006. – С. 273–302.

6. Кубрякова Е. С. Типы языковых значений: семантика производного слова / Кубрякова Е. С. – М. : Наука, 1981. – 200 с.
7. Лозова О.М. Психосемантична структура етнічної свідомості: дис. ... доктора психол. наук: 19.00.01 / Лозова Ольга Миколаївна. – К., 2008. – 479 с.
8. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Ломов Б. Ф. – М. : Наука, 1984. – 444 с.
9. Лотман Ю. М. Феномен культуры // Семиотика культуры. Учен. зап. Тарт. гос. ун-та. / Ю. М. Лотман. – Тарту, 1978. – Вып. 463. – (Труды по знаковым системам). – Т. X. – С. 3-17.
10. Маєвська Н. А. Психологічні ознаки культури українців на сучасному етапі розвитку суспільства: дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.01 / Маєвська Наталія Анатоліївна. – Х., 2003. – 185 с. – Бібліогр. : с. 145–165.
11. Маковский М. М. Язык – Миф – Культура. Символы жизни и жизнь символов / Маковский М. М. – М. : Инт-т русского языка РАН, 1996. – 329 с.
12. Максименко С. Д. Генетическая психология / Максименко С. Д. – М. : Рефл-бук; К. : Ваклер, 2000. – 319 с.
13. Носенко Е. Л. Мовленнєвий аспект екстеріоризації ментальності як етнопсихологічного феномену / Е. Л. Носенко // Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості : матеріали наук. конф. – Луцьк, 1994. – Ч. 10. – Р. 1. – С. 127–129.
14. Павилёнис Р. И. Проблема смысла. Современный логико-философский анализ языка / Павилёнис Р. И. – М. : Мысль, 1983. – 286 с.
15. Прибрам К. Языки мозга : Экспериментальные парадоксы и принципы нейропсихологии / Прибрам К. ; под ред. А. Р. Лурия. – М. : Прогресс, 1975. – 464 с.
16. Серебренников Б. А. Роль человеческого фактора в языке / Б. А. Серебренников, Е. С. Кубрякова, В. И. Постовалова // Язык и картина мира / АН СССР, Ин-т языкознания ; отв. ред. Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1988. – 215 с.

17. Сикевич З. В. Национальное самосознание русских. Социологический очерк / Сикевич З. В. – М. : Механик, 1996. – 204 с.
18. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация / Тер-Минасова С. Г. – М. : Слово, 2000. – 262 с.
19. Шабурова И. К. Сравнительный анализ семантического пространства национального сознания (На примере нанайского и русского этносов) : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.01 / Шабурова Ирина Константиновна. – Хабаровск, 2005. – 213 с.
20. Штейнталь Х. Мысли о народной психологии / Х. Штейнталь, М. Лацарус // Филологические записки. – Воронеж, 1864. – Вып. 1. – С. 90–105.
21. Яремчук О. В. Міфологічний компонент ментальності особистості (культурно-історичний підхід): дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.01 / Яремчук Оксана Василівна. – Одеса, 2004. – 270 с. – Бібліогр. : с. 236–265.